

обмежуються Московським царством, Річчю Посполитою, Османською Портою і Кримським ханством [6, 108-109].

Отже, протягом 50–80-х рр. XVII ст. Українська Козацько-Гетьманська держава зазнала суттєвих змін. На превеликий жаль, її очільники не зуміли зберегти її соборність і суверенність. Під час низки кровопролитних братовбивчих воєн та активного зовнішнього військового втручання в українські справи Україна і українці зазнали величезних людських і матеріальних втрат. Разом з тим, попри всі ці негаразди, у другій половині XVII ст. український народ зумів вистояти та зберіг власну державність у формі Лівобережної Гетьманщини.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
3. Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.). – К., 1995.
4. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський // Воєнна історія. – 2009.– № 3(45).– С. 83-96.
5. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 2009.
6. Фігурний Ю. С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид., доп. і доопр. – К., 2014.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге видання друге, перероблене та розширене. – К., 2005.
8. Kuropas M. The saga of Ukraine an Outline History: The Age of Heroism: Volume two / Myron B. Kuropas.

Ігор Кондратьєв (Чернігів)

Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст.

У середині – другій половині XVII ст. в середовищі лівобережної української козацької старшини існували як так звані «пропольські», так і «промосковські» угруповання. Зазначимо, що політична культура українського козацтва багато у чому формувалося саме під польським

впливом, адже із запровадженням реєстру розпочався тернистий шлях інкорпорації козаків до соціальних структур Речі Посполитої. Чимало представників як козацької старшини, так і простого козацтва, вийшли з дрібної та середньої української шляхти, мали досвід участі у сеймиках, входили до гербових братств, воювали в складі коронної армії з Московською державою. Водночас, чимало козаків – вихідців із шляхетської верстви, керувалися негативним досвідом – чисельними майновими конфліктами з польською адміністрацією та рядовою польською шляхтою, та були прихильниками промосковської політики. У подальшому саме цей позитивний чи негативний досвід, що поєднувався із специфікою політичної ситуації, й мотивував козацьку старшину до прийняття політичних рішень вибору зовнішньополітичного патронату. Звісно що велику роль тут відігравали особистий досвід та уподобання гетьманів і козацьких лідерів.

Польська колонізація Північного Лівобережжя розпочалася після Люблінської унії 1569 р. Цей юридичний акт пришвидшив процес усвідомлення українською шляхтою соціальних цінностей властивих польській шляхті, яка стала взірцем для української аристократії [28, 56-57]. Опісля 1569 р. українська шляхта почала записуватись до польських гербових братств, а дрібні категорії шляхти, насамперед, боярство, вивільнилося з-під присуду державців [21, 82 зв.]. Постійна військова служба замінена участю у шляхетському ополченні і стала не лише обов'язком, але й привілеєм: «інших никоторых повинностей и работ до замку нашего любецького полнити не повинни» [3, 7; 24, 304-305].

Колонізація, що опісля 1569 р. поширилася на землі Київського воєводства, на його лівому березі була можлива лише на території Любецького та Остерського староств, адже інша Чернігово-Сіверщина від 1500 до 1618 р. залишалася під московським володарюванням. Перші колонізатори були здебільшого представниками тієї ж української чи білоруської шляхти, та походили з Волині та Великого князівства Литовського (території сучасної Білорусі), увагу на цей факт звертав ще Ю.Виноградський [5, 128]. Українська шляхта Волині чи не першою потерпіла від польської політики. Неодноразово, на сеймах у Вільно в 1547, 1551 та 1554 рр. волинські делегати вимагали заборонити полякам займати місцеві уряди та ставили питання встановлення чіткого розмежування кордонів Польщі та Великого князівства Литовського. Саме невизначеність границь дозволяла полякам активно освоювати прикордоння [9, XVII-XIX]. Це переселення на Київщину пришвид-

шилось після проведення аграрної реформи 1557 р., яка погіршила становище не лише селян, але і дрібного українського боярства. У свою чергу, певна частина бояр-слуг, яка не змогла підтвердити права на землю та шляхетство, поповнювала лави українського козацтва [8, 15-16, 51-54].

Від початку Унії польське проникнення не було значним, а на думку М.Александровича, навіть відкривало перед дрібним боярством нові перспективи. Наприклад, остерське боярство стало паралельно із прийшлою польською шляхтою засновувати нові села. Польській колонізації активно сприяв остерський староста Лаврін Ратомський (1566-1587 рр.), який став роздавати землі Остерщини польській шляхті [2, 24-25]. Хоча можливо, що заснування нових осад це спроба зберегти бодай частину маєтностей. Дрібна українська шляхта також стала активно освоювати прикордоння з Чернігово-Сіверщиною. Користуючись послабленням Московської держави вона осаджувала на її території слободи [2, 32]. Юридична неврегульованість (землі були набуті ще до приєднання їх до Речі Посполитої) згодом стала інструментом відбору цих маєтностей польською аристократією. Аналогічна ситуація спостерігається і на любецько-чернігівському (польсько-московському) кордоні. На думку Ю. Виноградського, вже наприкінці XVI ст. приналежність Чернігівщини до Московщини була суто номінальною [5, 133].

Дійсно широка хвиля польської колонізації на Північне Лівобережжя починається від підписання у 1618 р. Деулінського перемир'я, коли на Чернігівщині було юридично встановлено владу Речі Посполитої. За підрахунками Н.Яковенко, у першій половині XVII ст. найбільше переселенців до Київського воєводства фіксується серед дрібної шляхти-землевласників (від 10 до 50 димів), третину яких складали прибульці, причому належало їм лише 5% землі. Відповідно, серед найдрібнішої шляхти (1-10 димів) переселенців було значно менше, і володіли вони лише 1% землі, хоча саме найдрібніша шляхта мала набагато більше постраждати від аграрної реформи Речі Посполитої [23, 89].

Соціальну напругу певною мірою нівелювала наявність вільних земель. Наприклад, під час проведення королівської люстрації Остерського староства 1628 р. польські люстратори звернули увагу на велику кількість покинутих городищ на Остерщині, маючи на увазі їх подальше заселення [4, 27]. Вочевидь це пришвидшило процес колоніза-

ції, бо у 1633 р. остерське боярство звертається до короля Владислава IV та отримує два захисні привілеї. Однак це не допомогло зупинити втрату маєтностей, бо, як зазначав М.Александрович, королівські привілеї фактично не мали юридичної сили. Саме тому бояри починають активно клопотати про отримання шляхетських прав [2, 41].

Вже у матеріалах люстрації Остерського староства 1636 р. фіксуємо біля двох десятків польських шляхтичів, що володіли землею та несли з неї військову службу. Насправді – повноправні шляхтичі, вони були записані в матеріалах ревізії як «люди служебного стану шляхетського Остерського староства», тобто на правах так званої «служебної» шляхти. Водночас у матеріалах люстрації наводиться перелік дрібних остерських бояр – 70 прізвищ [26, 209-214].

Відчутним для місцевої шляхти стало і магнатське проникнення. Магнати інколи купуючи, а подекуди й відбираючи землі, створювали великі латифундії. На думку О.Лазаревського, більша частина володінь любецької шляхти були втрачені напередодні Хмельниччини внаслідок продажу полякам [16, 1-2, 26]. Польській історик О.Яблоновський зазначав, що водночас з «послабленням королівської влади – князі та пани українні... почали розоряти дрібні зем'янські володіння» [25, 634].

Втім, для Остерського та Любецького староств магнатський вплив від початку не був домінуючим. Наприклад, за спостереженнями М.Грушевського, станом на 1616 р. в Любецькому старостві не було жодного фільварку, а селянство сплачувало грошовий чинш та медову данину. Лише частина сіл була вилучена з-під порядкування любецького старости. Але, як засвідчив люстратор, селяни погодилися замість «трьох тижнів» на рік робіт на Любецький замок працювати на панських фільварках щотижнево два дні влітку і один узимку. Безумовно, проникнення магнатів на Чернігово-Сіверщину мало місце, але, незважаючи на те, що О.Пісочинський заволодів значними маєтностями на Стародубщині, М.Казановський – поблизу Чернігова, Є.Осолинський – Батурином та Конотопом, дрібна шляхта зуміла зберегти свої володіння: «попри те була тут – особливо в північній Сіверщині досить численна дрібніша шляхта, старшої (з-перед польського володіння) й новішої дати» [7, V, 218-220; VI, 279, 288].

Чи не єдиною родиною, яка спробувала створити у Любецькому старостві великі латифундії, були магнати Калиновські. Родина Калиновських була однією із найзаможніших і найвпливовіших у Речі Пос-

политій. У 1633 – 1638 рр. – любецьким та лоевським старостою був Адам Калиновський, у 1638 – 1648 рр. – Мартин, а у 1648 – 1649 рр. – Самуель-Юрій Калиновський [12, 290]. Дослідники ставлять Калиновських в один ряд з родинами Вишневецьких, Конецпольських та Потоцьких [29, 66].

8 березня 1633 р. Адам Калиновський привласнив с.Ковпиничі біля Лоева – власність зем'ян Силичів та Пушкаренків [22, 33 зв.-34]. 30 січня 1635 р. він королівським привілеєм затвердив своє право збирати податки з Любеча і Лоева [22, 95-95 зв.].

Від 40-х рр. XVII ст. захоплювати володіння любецького боярства перестали цуратися й інші польські аристократи. Як вважав М.Грушевський, нова хвиля польської колонізації була пов'язана з війнами кінця XVI – першої половини XVII ст., які породили значний контингент «ветеранів», котрі отримували землі у різних староствах [6, 124-125]. Приводом для захоплення земель могла бути відсутність автентичних королівських привілеїв, або ж небажання шляхти виконувати розпорядження любецького старости. У 40-х рр. XVII ст. чернігівський підвоєвода Варвінець Кгорецький відібрав у любецьких шляхтичів Пузиків Пузиківщину. Після неодноразових скарг він компенсував їх земельні втрати, передавши їм частину Бровенщизни у Мишуківському ґрунті. Відповідно, бояри Мишуки повністю втратили свої маєтності. Рогощанський ґрунт (с.Рогоща) та частину Бровенщизни відібрав у шляхтичів Болдаковських чернігівський підсудок (1637-1668 рр., з 1649 р. – номінально) Якуб Война-Оранський [15, 119, 125; 16, 1-2, 26]. Частиною Кувечичького ґрунту (с. Кувечичі), посесорами якого були родини Кувечичів, Болдаковських, Васильєвичів, Кузнецових, Милковичів та Морашок, заволодів земський урядник Чернігово-Сіверщини Ян Стайловський [1, 48].

З більш дрібних колонізаторів згадаємо «уроженця польської області» Омеляна Стефановича, який у 1642 р. заволодів частиною Петрушівського ґрунту [20, 587 зв.]. У 40-х рр. XVII ст. на терені Любецького староства з'явилися представники прийшлої польської шляхти, зокрема, Біатовські, Д'яховські, Легеби, Лінкери, Посоховські, Прежевські, Радзиховські, Разновські, Скінвери, Сухоровські, Янтшиньські та ін. [19, 9].

На Остерщині фіксуємо володіння польської або спольщеної шляхти – Багінських, Бачинських, Берзановських, Берземенських, Биковських, Бронівських, Завадських, Казовських, Крушинських, Ланських,

Орзовських, Ортовських, Пулкевичів, Сачків, Сібілевичів, Трембицьких та Яковських. Хоча загалом доля ополячених родів на Остерщині була незначною – біля 2% [10, 65].

Щоб захистити свої маєтності, шляхта зверталась до королівської влади з проханням підтвердити свої права на земельну власність та особисте шляхетство. Навіть не незважаючи на новий порядок надання пожалувань, адже після 1620 р. усі маєтності на прикордонній Чернігово-Сіверщині надавалися шляхтичам на ленному праві, яке обтяжувало землевласників обов'язком забезпечувати обороноздатність місцевих замків та брати участь у військових діях [14, 185]. Цікаво, що значна кількість королівських привілеїв була надана любецькій шляхті саме у 1633 р., через рік після початку старостування А.Калиновського. Абсолютна більшість цих королівських грамот лише підтверджувала старі володіння та набуті права. Усі нові пожалування надавалися виключно боярству і закріплювали за посесорами земель боярську службу під проводом замкового старости.

У 1646 р. на Вальному сеймі представники дрібного боярства Любецького староства намагалися підняти питання підвищення свого правового статусу, але не знайшли розуміння і залишилися у старостинському підпорядкуванні. З мемуарів Ольбрихта Станіслава Радзивіла – литовського канцлера у 1623–1656 рр., відомо, що боярську верству, зокрема й любецьких бояр, не вважали привілейованим класом та дорівнювали до нереєстрових козаків, що підлягали поверненню до холопів [2, 41; 27, 224, 239].

Недолуга політика держави по відношенню до дрібних прошарків української шляхти привернула її до козацьких лав. Від початку війни середини XVII ст. дрібна шляхта Остерського та Любецького староств масово покозачується (цікаво, що повноправна шляхта пристала до повстання лише у 1649 р. [11]). Козаками стали остерські бояри Білики (Біликовичі). У Івана та Михайла Біликовичів – «бившихъ бояръ королевскихъ Остроицкихъ, а теперь козаковъ войска Его Царского Величества Запорожскаго славетнимъ панамъ козакамъ и мещанамъ старого города Остра», 3 березня 1656 р. козак Терех Туровченко придбав маєтність Красна Оранка за р.Остер [2, 108-109; 4, 106]. Представники роду дрібних остерських бояр Сахновичів, які ще з 1605 р. були на Запоріжжі [18, 260], від середини XVII ст. обіймали старшинські посади. Наприклад, Шафран Яків Сахнович у 1698-1699 рр. був остерським сотником [13, 151]. Козаками стали остерські шляхтичі Козловські [2,

50; 4, 60], та бояри Лапи, які у люстрації 1636 р. були позначені без маєтків [26, 212].

Від початку війни шляхта, що втратила маєтності, стала повертати свої родові землі. Після втечі польської аристократії одним із перших це зробив любецький шляхтич С.Болдаковський, який захопив с. Рогощу (Мишуківський ґрунт), відібрану у нього перед війною чернігівським підвоєводою В.Кгорецьким та чернігівським підсудком Я.Войною-Оранським. Вочевидь, тоді ж повернули свої землі Мишуки і Пузики [16, 1-3; 17, 63].

Таким чином, вплив польської колонізації хронологічно не обмежується лише першою половиною XVII ст., і має інституціональне продовження у новому соціальному статусі української шляхти. Існування у середині – другій половині XVII ст. в середовищі лівобережної козацької старшини так званих «пропольських» чи «промосковських» угруповань, значною мірою пояснюється набутим довоєнним досвідом. Саме пошук зовнішнього патронату – московського, польського, чи турецького (для Лівобережжя останній не був домінуючим), став одним із змістів періоду «Руїни».

Джерела та література

1. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). – Чернигов: Типография Губ. правления, 1889. – 62 с.
2. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.) / М.Н. Александрович. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.
3. Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте / В.Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – 1867. – Ч. IV. – Т. I. – С. 1-62.
4. Бузун О. В. Історія Остерщини (нарис історії) / За ред. О.В. Ткаченко / О.В. Бузун. – Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с.
5. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини / Ю.Виноградський // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). Т. IV / За редакцією М.Грушевського. – К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – С. 127-143.
6. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. / Післямова, примітки та показчики М.Крикуна (Репринтне видання). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. – 626 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.V. – 1998. – 704 с.; Т.VI. – 1995. – 680 с.

8. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. / А.Гурбик. – К: НАНУ; Інститут історії України, 1997. – 66 с.
9. Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России / Н. Иванишев // Архив Юго-Западной России. – Ч. 2. – Т. I. – К.: университетская типография, 1861. – LXIV с. + 531 с. – С. XV-LXIV.
10. Кондратьев І. В. Службна шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації / І. Кондратьєв // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 255 с. – С. 61-68. – С. 65.
11. Кондратьев І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – 278 с. – С. 234-243.
12. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с. – С. 290.
13. Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку / В.В. Кривошея, В.Ю. Іржицький // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. Вип. 20. – К.: ВІР УАН, 2009. – 420 с. – С. 143-155. – С. 151.
14. Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633 - 1646) / П. Кулаковський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 37. Частина I. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 183-197.
15. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках / П.Кулаковський // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 1998. – С. 113-130.
16. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии / А.Л. Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С. 1-32.
17. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. (А-Д) / В.Л.Модзалевский. – К.: Типография тов-ва Г.Л.Фронцкевича и Ко, Крещатик, д.№ 42, 1908. – 519 с.
18. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598-1608) / Под ред. С.А. Белокурова // Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Т. 137. – М.: Б.и., 1912. – XIX с. + 809 с.
19. Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербург, Ф.1343, Оп.30, Ч.2, Спр.3397, Дело о дворянстве рода Тупиц (1837–1844 гг.), 20 Арк.

20. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДАК України), Ф.57, Оп.1, Спр.6, Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 1898 Арк.

21. ЦДАК України, Ф.1235, Оп.1, Спр.1095, Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р. (1918 г.), 140 Арк.

22. ЦДАК України, КМФ.-36, Оп.1, Спр.214, Волинська метрика. Книга РМ 26 (1633-1635, 1643, 1645, 1647 рр.), 459 Арк.

23. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / Н.М. Яковенко // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 79-99.

24. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864 / A.Grabski, A.Nadolski, T.Nowak. –Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – Т. 1. – 503 s.

25. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / A. Jablonowski // Zrodla dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.

26. Lustracya Dobr krola JMci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem lezacych // Zrodla Dziejowe. T.5. Lustracye krolewszczyzn ziem Ruskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / wyd. A.Jablonowski. – Warszawa : Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie-Przedmiescie Nr 415, 1877. – S. 1-226. – S. 209-214.

27. Pamietniki Albrychta Stanislaw X. Radziwilla Kanclerza W. Litewskiego. T. 2 / wyd. z rekopismu przez Edwarda Raczynskiego. Radziwill, Albrycht Stanislaw (1593-1656). – Poznan : Bracia Scherkowie, 1839 – 498 s.

28. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Wyd. II, uzupelnione / J.Tazbir. –Warszawa: Wiedza Powszechna, 1979. – 248 s.

29. Tyszkiewicz M. Documents historiques sur L`Ukraine et ses Relations avec la Pologne, la Russie et la Suede (1569-1764). Publies avec notices explication et cartes / M.Tyszkiewicz. – Lausanne: imprimerie A.Bovard-Ciddey, 1919. –123 s.

Володимир Головченко (Київ)

Династичні плани Богдана Хмельницького в контексті Української національної революції

Після успішної військової кампанії 1648 р. головна увага гетьмана Війська Запорозького Б. Хмельницького й генеральної старшини була прикута до переговорів у Переяславі 10(20)-16(26) лютого 1649 р. із